

Лариса Литвинова,

молодший науковий співробітник НБУВ

**Дисертація як інформаційне, наукознавче
та документознавче джерело
(на прикладі спеціальності 07.00.08 – «Книгознавство,
бібліотекознавство, бібліографознавство»)**

Наведено результати вивчення стану розвитку (у науках документно-комунікативного циклу) бібліотекознавчих та книгознавчих досліджень в Україні, отримані за допомогою аналізу матеріалів дисертаційних робіт, захищених протягом 1998–2007 рр. При цьому розглядалися дисертації, виконані науковцями на території України та затверджені експертними радами з гуманітарних наук ВАК України.

К л ю ч о в і с л о в а: книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство, дисертація.

Results of the analysis of development library science and book science researches in Ukraine which have been received by means of inspection of author's abstracts of dissertations which have been protected in 1998–2007 pp. are resulted.

К е у w o r d s: bibliography, bibliography, library sciences, dissertation.

Серед головних завдань розбудови України – збереження і розвиток наукового потенціалу нашого суспільства. Динаміка цього процесу залежить від багатьох чинників, у т. ч. – від результативності активних творчих пошуків науковців у формі дисертаційних досліджень (головна відмінність останніх від усіх інших форм науково-дослідної роботи, як відомо, – це свобода вибору теми, методології і методики аналізу, способів опрацювання емпіричних даних тощо). Поки такі дослідження ведуться, зберігається надія на відтворення необхідної якісно-кількісної структури кадрового корпусу фахівців і викладачів, на її удосконалення в потрібних для забезпечення національних інтересів напрямках. Зовсім не випадково, що для всіх розвинутих держав, країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою характерним є турбота держави про підготовку кадрів учених для своїх вищих навчальних закладів та наукових інституцій.

Загалом, роль дисертаційних досліджень у збереженні і розвитку наукового потенціалу країни в даний час є досить важливою.

Система підготовки й атестації наукових кадрів, що постійно удосконалюється, у своїй основі орієнтована на забезпечення високої якості дисертацій, на актуальність їх тематики. Цьому сприяють існуючі інститути наукового керівництва й опонування, діяльність спеціалізованих вчених рад, передзахистів, публічних захистів і затвердження, а також практика включення тем дисертацій до планів основних науково-дослідних робіт, що проводяться у наукових установах, підприємствах, вузах. Усі ці заходи, безумовно, забезпечують високу якість абсолютної більшості захищених дисертацій.

Таким чином, ані з погляду актуальності тематики, ані з погляду наукової цінності правомірність використання

дисертацій як джерела інформації для аналізу тенденцій розвитку будь-якої науки не може викликати сумнівів.

Традиційно високі вимоги до структурної побудови, до змісту дисертації, до системи апробації результатів дослідження дають змогу розглядати таку наукову роботу як симбіоз декількох інформаційних джерел. Кожна дисертація містить критичний огляд літератури по темі, і він, як правило, має цілком самостійний характер. Причому науковий рівень такого огляду, у більшості випадків, не поступається якості оглядів, що готуються в інформаційних органах. Основні положення теоретичної частини дисертації обов'язково викладаються у статтях автора в наукових журналах, збірках, індивідуальних працях (для докторської дисертації – в монографії).

Зміст окремих розділів дисертації оприлюднюється на наукових конференціях, обов'язковий виступ на яких також передбачено вимогами ВАКУ. Оскільки багато досліджень ґрунтується на розробках планових тем, значну кількість відомостей з дисертацій містять наукові звіти про НДР і ДКР.

Самостійне наукове значення має показник використаної літератури, який часто є максимально повним бібліографічним показником літератури з конкретної теми з достатньо глибоким рівнем ретроспекції. Певну цінність в дисертаційному дослідженні становлять додатки.

Характерно, що кожна дисертація, з тими або іншими, але завжди гранично жорсткими, допустимими відхиленнями (внаслідок того, що робота кваліфікаційна), містить в собі всі ці елементи, причому в досить концентрованому вигляді, бо її обсяг, як відомо, регламентовано.

Ще однією особливістю масиву дисертацій є те, що він володіє значно вищим потенціалом попередження, ніж масиви інших джерел науково-технічної інформації.

ції. Це пояснюється тим, що дисертації, як правило, більшою мірою, ніж інші джерела «содержат сведения об опыте научных исследований и научном обобщении опыта предшествующей практики»¹. У дисертаціях чітко сформульована наукова концепція, що має важливе теоретичне і практичне значення. У публікаціях вона не завжди присутня в повному обсязі.

Отже, масив дисертацій до певної міри є моделлю того потоку документів, який традиційно допомагає інформаційним працівникам і наукознавцям аналізувати, а отже, прогнозувати основні напрями і тенденції розвитку науки, її окремих галузей. Причому з вірогідністю рівною або більш високою, ніж при використанні опублікованих джерел інформації.

Дослідження дисертацій становить значний інтерес і з інших точок зору: наприклад, з погляду ролі дисертацій у науці як наукового документа; як засобу визначення наукового потенціалу тієї або іншої наукової системи, темпів, напрямів і тенденцій її розвитку; використання бібліографічного апарату дисертацій для визначення параметрів сукупностей авторських колективів.

Створення необхідних умов для прийняття оптимальних управлінських рішень у сфері наукової діяльності, концентрація зусиль вчених на найбільш перспективних напрямках досліджень, розроблення довгострокових прогнозів розвитку науки і техніки не можливі без виявлення тенденцій розвитку науки, її галузей і наукових дисциплін. Використання при цьому як інформаційної бази масиву дисертацій, які містять у собі багато непрямих показників, що характеризують розвиток певної наукової дисципліни, сприяє підвищенню ефективності цієї роботи.

У даній публікації наведено результати аналізу стану розвитку (у науках документно-комунікаційного циклу) бібліотекознавчих та книгознавчих досліджень в Україні, отримані за допомогою перегляду матеріалів дисертаційних робіт, захищених протягом 1998–2007 рр. При цьому розглядалися дисертації, виконані науковцями на території України та затверджені експертними радами з гуманітарних наук ВАК України².

Основним джерелом інформації щодо дисертаційних

робіт було обрано автореферати дисертацій, оскільки середній тираж авторефератів 100 примірників, тобто майже стільки, скільки і тираж вітчизняних наукових фахових часописів (200–400 примірників). Крім того, автореферат містить основні відомості про автора, зміст дисертації, висновки до неї, а також інформацію про авторські публікації.

Як засвідчують відібрані автореферати (129 одиниць), половина розглянутих робіт захищена в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (52%), що в 1,7 рази більше, ніж у Харківській державній академії культури, і в три рази більше, ніж у Київському національному університеті культури і мистецтв (табл. 1). Водночас вдалося встановити, що на долю Національної академії наук України припадає тільки 1/5 загальної кількості науковців України, що мають вчені ступені. Це підтверджує той факт, що для появи робіт високого рівня необхідні талановиті вчені-дослідники і відповідні умови для їх роботи.

Аналіз здобувачів наукового ступеня доктора наук за статтю виявив, що з 11 дисертацій 6 захищені жінками. Серед здобувачів наукового ступеня кандидата наук – 98 жінок і 20 чоловіків.

Як видно з табл. 1, у період, що досліджувався, захищалося в середньому 12 кандидатських дисертацій за рік. Максимуми захистів кандидатських дисертацій, припадають на 1998-й і 2003 р.

Тенденція до збільшення захистів докторських дисертацій спостерігається кожні чотири роки. Якщо така закономірність збережеться й далі, то наступний пік захистів докторських дисертацій варто очікувати у 2010 р. Цікаво, що з 11 докторських дисертацій, 6 захищалося в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, інші – у Харківській державній академії культури.

Наведені дані свідчать про стабільне збільшення числа захистів дисертацій і, відповідно, постійне зростання професійного потенціалу кадрів вищої кваліфікації.

Із 129 вивчених дисертацій докторські становили 11 або 7%. Це досить низький показник, тому що середнє співвідношення докторів і кандидатів наук по Україні: один до шести.

Таблиця 1

Динаміка випуску в Україні авторефератів дисертацій з питань книгознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства

	1998 р.	1999 р.	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.	Всього
Автореферати кандидатських дисертацій	19	9	6	15	9	19	9	15	12	5	118
Автореферати докторських дисертацій	–	1	–	1	2	–	1	1	3	2	11
Всього	19	10	6	16	11	19	10	16	15	7	129

¹Добров, Г. М. Прогнозирование науки и техники / Г. М. Добров – М.: Наука, 1977. – С. 41.

²Із 2008 р. наказом ВАК України № 867 від 14.12.2007 р. внесено зміни до переліку спеціальностей, за якими проводяться захист дисертацій на здобуття наукових ступенів кандидата наук і доктора наук, присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань, згідно з яким спеціальність 07.00.08 змінено на 27.00.03 – «Книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство» та віднесено до соціальних комунікацій.

Оскільки зростання кількості кандидатських дисертацій значно перевищує зростання докторських, то можна зробити висновок, що збільшується приплив у науку молодих кадрів.

Нормативні документи з проблем підготовки і захисту дисертацій припускають виконання докторських дисертацій самостійно, однак особам, котрі навчаються в докторантурі, призначають наукових консультантів. Як показав аналіз, 6 докторських дисертацій з 11 виконані

здобувачами самостійно, 5 здобувачів мали по одному науковому консультанту.

З'ясувалося, що всі кандидатські дисертації виконані під науковим керівництвом фахівців у галузі бібліотекознавства і книгознавства. Серед наукових керівників було 9 докторів історичних наук, 5 докторів педагогічних наук, 4 доктори філософських наук, 2 доктори технічних наук, 14 кандидатів педагогічних наук, 3 кандидати історичних наук, 2 кандидати філологічних наук і 1 кандидат економічних наук. Варто зазначити, що понад 15 кандидатських дисертацій було виконано під науковим керівництвом академіка НАН України, доктора філософських наук О. С. Онищенко і члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук Л. А. Дубровіної.

Із табл. 2 видно, що нині в Україні сформувалося кілька наукових шкіл з питань книгознавства, бібліотекознавства і бібліографознавства, серед яких лідирує київська наукова школа.

Таблиця 2

Просторовий розподіл наукових центрів та їх активність щодо кількості захистів дисертацій у 1998–2007 рр.

Назва організації	Кількість захистів	
	абс.	%
Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського	68	52
Київський національний університет культури і мистецтв	40	31
Харківська державна академія культури	21	17

Сучасний розвиток України, позначений глибинними змінами у всіх галузях суспільного життя. Зокрема, у духовній сфері значно активізувалися дослідження її національної спадщини, які є важливою складовою вивчення вітчизняної культури, самопізнання й самоусвідомлення українського народу. Дедалі частіше об'єктом наукового аналізу стають ті сторінки нашого історичного минулого, які в повному обсязі взагалі ще не досліджувалися. Актуальності також набуває повернення до суспільного використання та введення в науковий обіг заборонених радянською владою з ідеологічних міркувань здобутків української науки й культури. Цю тенденцію переконаливо відбивають дисертаційні дослідження, адже найбільша кількість захищених дисертацій присвячена саме історичним проблемам (68 %). Захистів дисертацій з педагогічних та філологічних наук удвічі менше.

Дисертаційні дослідження охоплюють усі основні аспекти теоретичних, науково-методичних і практичних проблем у галузі бібліотечної справи. Аналіз тематики дисертаційних досліджень, їх спеціалізації дасть змогу підвищити ефективність виконання науково-дослідних робіт, підготовки наукових кадрів у галузі, успішніше вирішувати завдання аналізу і оцінки діяльності наукових шкіл, напрямів розвитку науки, повніше задовольняти потреби у фахівцях конкретної спеціалізації в ок-

ремих регіонах країни, а також забезпечить прогнозування і формування пріоритетних напрямів досліджень, вироблення рекомендацій для проведення науково обґрунтованої інвестиційної, фінансової політики не тільки у питаннях підготовки кадрів, а й організації наукових досліджень.

Вибірка тематичної спрямованості дисертаційних робіт розподілила їх по 18 основних темах. Найбільш активно розвивалися 2 наукових напрями: бібліотечні фонди та їх формування – захищено 25 дисертацій, організація бібліотечної справи – 23 дисертації. На ці наукові спеціальності припадає 37 % загальної кількості здобувачів наукових ступенів. Нижню межу вибірки закривають дослідження з бібліографічного обслуговування, періодичного друку та науково-інформаційної діяльності у галузі окремих видів документів (по одній дисертації).

У вітчизняних наукових бібліотеках сформовано великі історико-культурні фонди, що віддзеркалюють як національний історичний розвиток України, так і розвиток різних країн, процес світової культури загалом. Із здобуттям Україною незалежності і відновленням досліджень національної культури було започатковано вивчення історико-культурних фондів бібліотек, пов'язаних з встановленням їх походження, реконструкцією складу і змісту, висвітленням історії формування та впливу на розвиток науки і освіти (Біленький Є. О. «Архів і бібліотека Шодуарів як джерело з історії колекціонування і біобібліографії в Україні XIX–XX ст.», Булатова С. О. «Книжкове зібрання роду польських магнатів Яблоновських XVII – сер. XIX ст.: походження, доля та історико-книгознавча реконструкція», Іваннікова М. К. «Кирилична світська книга XVII ст. в фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: історико-кодологічний опис», Кириченко Р. С. «Франкомовна українська кінця XVII – початку XX ст. у бібліотечних колекціях України: походження, склад, зміст, історико-книгознавча реконструкція», Клименко І. В. «Архіви українських часописів кінця XIX – початку XX ст. в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як джерело з історії редакційно-видавничої діяльності», Мяскова Т. Є. «Історія комплектування та сучасний стан колекційних фондів бібліотеки Київського університету св. Володимира (1834–1927 рр.)» та ін.).

Демократичні, соціально-економічні зрушення, що відбулися в Україні за останнє десятиліття, зумовили кардинальні зміни і в діяльності бібліотечних установ. Перехід до функціонування в умовах ринкової економіки визначив об'єктивну необхідність пошуку оптимальних шляхів забезпечення конструктивних соціально-економічних перетворень; розроблення стратегічних концепцій, адекватних суспільним вимогам створення нової моделі розвитку; налагодження економічних механізмів взаємодії; опанування новітніх інформаційних технологій; упровадження ефективних форм обслуговування користувачів. У цьому контексті посилюється значення бібліотекознавчих досліджень, спрямованих на розроблення стратегії і тактики вирішення актуальних управлінських

завдань; проблеми становлення бібліотеки як інформаційної інтелектуально-виробничої системи, що забезпечує збереження і передачу набутого культурного досвіду цивілізації через традиційні форми бібліотечного обслуговування та активно реалізує потенційні можливості соціально-економічної діяльності; становлення якісно нової технології бібліотечного менеджменту, що ґрунтується на демократичних і гуманістичних ідеалах, у поєднанні з принципово новими можливостями, що виникають у бібліотеці (Апшай Н. І. «Стратегічні орієнтири розвитку бібліотек вищих навчальних закладів в умовах реформування освіти в Україні», Башун О. В. «Трансформація універсальної бібліотеки як культурно-інформаційного центру регіону», Виноградова О. Б. «Науково-методична діяльність публічних бібліотек України (70–90-ті роки)», Єрмолаєва Г. А. «Розвиток здатностей до управлінської діяльності у фахівців бібліотечної сфери», Конюкова І. Я. «Розвиток бібліотечної професії в Україні: сучасні концепції та напрями», Мозгова В. П. «Бібліотеки ліцеїв України: становлення та розвиток (XIX–XX ст.)», Пашков О. М. «Автоматизація бібліотек: історико-бібліотекознавчий аспект (друга пол. XX – початок XXI ст.)», Петрова Л. Г. «Соціально-економічні аспекти розвитку бібліотек України в сучасних умовах», Рогова П. І. «Педагогічні бібліотеки України (друга пол. XIX – 20-ті роки XX ст.)», Василенко О. М. «Бібліотечна статистика в Україні: (1992–2005 рр.)» та ін.).

Основні якісні показники рівня наукової роботи і кваліфікації здобувача наукового ступеня, на які звертають увагу дисертаційні ради, загальновідомі: уміння вибрати тему і сформулювати цілі, завдання та актуальність роботи; ступінь володіння літературою з теми, що досліджується, рівень аналізу проблеми; обґрунтування використання необхідних для роботи методів дослідження; логічно вибудована структура дисертації; уміння чітко і ясно сформулювати наукову новизну і практичну значущість отриманих результатів, виділити основні положення, що виносяться на захист; публікаційна активність здобувача, ступінь апробації отриманих наукових результатів. Останній елемент комплексної оцінки якості науково-кваліфікаційної роботи є особливо важливим. Чинний порядок присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, регламентує не тільки мінімальну кількість публікацій з теми дисертації, а й рівень наукових видань, де мають бути опубліковані основні результати дисертації.

Слід визнати, що публікація наукових результатів у виданнях, які увійшли до, визначеного нормативним документом, переліку, в більшості випадків забезпечує достатню апробацію отриманих наукових результатів, а самі наукові результати є високоякісними і актуальними. Більше того, публікація результатів наукової роботи у таких виданнях дає змогу зацікавленій науковій громадськості ознайомитися з результатами наукової творчості дослідника і висловити на сторінках фахових журналів

своє ставлення до них. Тому більшість дисертантів виходять на захист дисертації вже відомими іншим дослідникам, котрі працюють у тому ж науковому напрямі.

Загальна кількість облікових публікацій, що відображають результати досліджень, становить 1524 документи. За період, що досліджувався, опубліковано 31 монографію. Хоча у загальній видовій структурі інформаційного потоку монографії становлять приблизно 2 %, вони мають велику наукову та інформаційну значущість, оскільки акумулюють попередні знання, узагальнюють результати багаторічних досліджень.

Аналіз дав змогу виявити найбільш продуктивні журнали: «Вісник Книжкової палати України», «Бібліотечний вісник», «Бібліотечна планета», «Архіви України» та ін. Ці видання містять 80 % всіх журнальних статей і саме вони становлять ядро періодичних видань в аналізованому інформаційному потоці. Ранжування збірників наукових праць таке: «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», «Вісник Харківської державної академії культури», «Рукописна та книжкова спадщина України», «Студії з архівної справи та документознавства», «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство», «Бібліотечна наука, освіта, професія у демократичній Україні», «Вісник Київського національного університету культури і мистецтв» та ін.

Необхідно визнати, що можливість контролю якості наукової продукції з боку наукової громадськості через систему наукових журналів, збірників наукових праць є одним з чинників, який дає змогу підтримувати високий рівень підготовки кадрів вищої кваліфікації. Крім того, аналіз публікацій у рамках якогось наукового напрямку за певний інтервал часу дозволив отримати інформацію про тенденції і динаміку розвитку тієї або іншої наукової роботи.

Оцінюючи наукові напрями дисертаційних досліджень за десятирічну ретроспективу, слід зазначити, що теми дисертаційних робіт у переважній більшості актуальні, співзвучні з вимогами часу, вони спрямовані на вирішення важливих завдань, відповідають рівневі сучасної книгознавчої та бібліотекознавчої науки.

Отже, аналіз потоку захищених в Україні дисертацій за спеціальністю «07.00.08» – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство впродовж доволі значного проміжку часу (10 років) дає підстави констатувати відповідність наукових напрямів дисертаційних досліджень національним потребам, інтенсивність розвитку науки, наростання темпів приходу в неї молодого покоління зробити висновки про те, наскільки багатогранно представлена проблематика науки у зв'язку з предметним полем, що вже склалося. Зібрані вище статистичні дані є дуже цінною інформацією для вчених конкретної галузі науки, адже вона допомагає встановити наскільки рівномірно забезпечене дисертаційне предметне поле науки, з яких проблем наукові пошуки йдуть найінтенсивніше, а що перебуває поза увагою дослідників тощо.